

מסורת צמחי המשנה

חיים צבי אלבוים

מכון התורה והארץ
כפר דרום ת"ו - ניצן
תשפ"ה

מערכת מדעית

פרופ' זהר עמר, פרופ' אליעזר שלוסברג, פרופ' שמחה עמנואל,
פרופ' אליעזר גולדשמידט, הרב ד"ר יואל פרידמן, ד"ר מרדכי שומרון

הספר יוצא בחסות אקדמית של המכללה האקדמית חמדת

עורכים: הרב ד"ר יואל פרידמן, הרב דוד אייגנר, אגרונום יהודה הלר

סייע בעריכה: אביעד פרנקל

עריכת הלשון: שרה המר

עימוד: פיגא סוויצקי

עיצוב תרשימים: אודליה פרל

עיצוב כריכה: אדוה קלנגל

© כל הזכויות שמורות

למכון התורה והארץ - תשפ"ה

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מנהל התרבות

המחלקה למכוני מחקר תורניים

דוא"ל: machon@toraland.org.il

אתר: <https://www.toraland.org.il>

טלפון: 08-6847325

על הכריכה:

צילום מתוך כת"י למשנה מן הגניזה: CUL T-S E1.13

Reproduced by kind permission of the Syndics of Cambridge University Library

רישום הצמח חרדל לבן: איתן ג'קסון

בספר תמונות רבות. רובן תמונות לשימוש חופשי שנמצאות ברשת (CC0), או תמונות שהזכויות עליהן הן של המו"ל. השאר הן תמונות מן הרשת לשימוש עם שיוך ליוצר (CC-BY), או תמונות פרטיות שניתנה רשות לשימוש בהן על ידי היוצר. שיוך (קרדיט) ליוצר - בסוף הספר. נעשה מאמץ גדול ע"י המו"ל לעמוד בכללי השייך. אם בשגגה לא ניתן שיוך מתאים לתמונה מסוימת - נא לפנות למו"ל והדבר יתוקן.

תוכן העניינים

7	בפתח הדברים
9	מבוא קצר ללומד
10	פרקי מבוא: א. פתיחה
13	ב. הצמחים
14	ג. הפרשנים וחיבוריהם
35	ד. סקירת ספרות המחקר
37	ה. מתודולוגיה

צמחי המשנה

107	14. אלון	53	1. אבוב רועה
110	15. אסטיס	58	2. אבטיח
116	16. אפונים	60	3. אגסים
120	17. ארז	64	4. אוג
125	18. אשכרוע	68	5. אורז
127	19. בוטנה	72	6. אורנים
132	20. בוכריה	76	7. אזוב
136	21. בלובסין	82	8. אזוביון
139	22. בצלצול	86	9. אטדים
142	23. ברושים	90	10. אידן
146	24. גופנן	93	11. אילום
150	25. גרגר	97	12. אירוס
153	26. דוחן	103	13. אלה

228	טופח	.50	157	דלעת יוונית	.27
233	יבלית	.51	160	דלעת מצרית	.28
235	יועזר	.52	163	דלעת רמוצה	.29
239	ירבוזין	.53	165	דנדנה	.30
244	ירוקת חמור	.54	168	הרדופני	.31
247	כוסבר	.55	171	ורד	.32
249	כוסבר שדה	.56	173	זונים	.33
252	כוסמין	.57	178	חזרר	.34
257	כופר	.58	181	חזרת	.35
261	כליסים	.59	183	חזרת גלים	.36
264	כמון	.60	185	חלביצים	.37
266	כרוב	.61	189	חלגלוגות	.38
270	כרישי שדה	.62	192	חלמית	.39
275	כרישים	.63	196	חלף	.40
279	כרכום	.64	200	חלתית	.41
282	כרפס של נהרות	.65	203	חמם	.42
286	כרשינים	.66	208	חצוב	.43
289	לוטם	.67	212	חרדל	.44
295	לוף	.68	214	חרדל מצרי	.45
300	לוף שוטה	.69	216	חרוב	.46
303	לעונים	.70	218	חרוב (פול החרוב)	.47
308	לפסן	.71	220	חרחבינה	.48
312	לפת	.72	225	חריע	.49

תוכן הענינים

396	.96	פטריות	314	.73	מינתה
398	.97	פיגם	317	.74	מלפפון
400	.98	פלסלוס	321	.75	מרור
403	.99	פלפל	325	.76	מתוק
405	.100	פקועות	328	.77	נפוס
410	.101	פרגים	332	.78	נץ חלב
414	.102	פרישים	336	.79	נצפה
417	.103	פרסאות	339	.80	סיאה
419	.104	פרסקים	344	.81	סנריות
421	.105	צנון	346	.82	ספיר
423	.106	צפצפה	351	.83	עדל
425	.107	קוצה	355	.84	עדשים
429	.108	קורנית	357	.85	עוזררים
435	.109	קושט	363	.86	עולשי שדה
438	.110	קטף	365	.87	עולשים
443	.111	קידה לבנה	369	.88	עכביות
448	.112	קינרס	374	.89	עץ שמן
452	.113	קיסוס	378	.90	עקרבנים
457	.114	קיק	382	.91	פואה
461	.115	קישות	384	.92	פול
465	.116	קנבס	387	.93	פול לבן
467	.117	קפלוטות	390	.94	פול מצרי
471	.118	קצח	394	.95	פורקדן

523	134. שיבולת שועל	473	119. קרבס
528	135. שיפון	475	120. קרוסטמילין
533	136. שיתים	480	121. קרקס
536	137. שמרקעין	482	122. ראשי בשמים
538	138. שעועית	486	123. רגלה
542	139. שקמה	489	124. רימין
545	140. תורמוס	493	125. רכפה
547	141. תותים	498	126. רכפא (בצל של רכפא)
549	142. תיאה	500	127. שבת
553	143. תלתן	503	128. שוח (בנות שוח)
555	144. תמכה	507	129. שומנית
560	145. תפוח	509	130. שומשמין
561	146. תרדים	512	131. שושנת המלך
563	147. תרובתור	517	132. שזיפים
		520	133. שחליים
566	נספח: צמחים שהפרשנים לא נצרכו לזהותם		
575	ביבליוגרפיה		
585	מפתח שמות צמחים בעברית		
592	מפתח שמות מדעיים		
598	מקורות התמונות		

פרקי מבוא

א. פתיחה

במשנה נזכרים צמחים רבים בשמותיהם. עקב היעדר מסורת חקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה ואי-שימוש בעברית כשפת יום-יום מתקופת המשנה ועד ימינו, היה קיים לאורך הדורות חוסר ידיעה, או למצער ספק, בזיהוי רבים משמות הצמחים. שמותיהם של רבים מן הצמחים הנזכרים במשנה לא היו מוכרים כבר בתקופת התלמוד, וביתר שאת בתקופת הגאונים, כמה מאות שנים לאחר חתימת המשנה - לא לתלמידי החכמים בבבל ואף לא לתלמידי החכמים בארץ-ישראל. לדברי פרופ' יהודה פליקס, שורשיה של התופעה נטועים כבר בשלהי ימי המשנה:

בסוף תקופת המשנה נשתכחו הרבה משמות הצמחים בעברית, כנראה מכיוון שהפסיקו לגדלם או שכינום בשמות חדשים ארמיים או יווניים. כך מצינו שחכמי הדור לא ידעו מהן 'חלגלוגות' ו'אמתא דבי רבי' זיהתה אותם ('ירוש' שביעית רפ"ט; בבלי ר"ה כו ע"ב). אף כאן נראה שבזמנו של רבי יוסי ברבי חייא (המחצית השנייה של המאה השלישית) לא היתה מסורת בטוחה בנוגע לשמות הצמחים שבמשנתנו ונזקקו למילונם של רבי הלל בר' וולס (שהיה בן דורו של רבי) שבו הובאו שמות הצמחים בארמית (מהם שמקורם ביוונית).¹

אובדנם של רבים מן הזיהויים קשור לתהליך הכללי שעבר על הלשון העברית במאות השנים שחלפו לאחר עריכת המשנה על ידי ר' יהודה הנשיא. בתקופה הרומית-ביזנטית ננטשה העברית, באופן הדרגתי, כשפת היום-יום של היהודים בארץ-ישראל, ואת מקומה תפסה הארמית, כשאת שתיהן מלווה כל העת היוונית, בעיקר במגע עם השלטונות ובערים המעורבות.² לאחר הכיבוש הערבי השתלטה ברבות השנים שפתם של הכובשים, עד אשר העלימה כליל את הארמית כשפת יום-יום.³ מנגד, התפרשות והתפתחות התפוצות השונות על פני שלוש יבשות ותחת ממשלים שונים ומגוון

1. פליקס, בלאים, עמ' 33. יש לציין כי בביאורו לכתב היד 'פרק זרעים' מסייג פליקס בעצמו קביעה זו, ולדבריו: "בסוף תקופת התלמוד הירושלמי... החקלאות העברית בארץ-ישראל עמדה עדיין על רמה גבוהה בריבוי גידוליה ושמירה על מסורת שמותיהם העבריים" (פליקס, זרעים, עמ' קצ), ועם זאת ניתן לראות כי גם בכתב יד זה ניתן לראות מעבר בשימוש מן השמות המשנאיים לאלו הנזכרים בתלמוד הירושלמי (שם, עמ' קפח).
2. על הלשונות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית ראה: שטרן, היסטוריה, עמ' 220-221; הר, היסטוריה, עמ' 188-194.
3. פראוור, היסטוריה, עמ' 8-9.

תרבויות, יצרה מציאות של פער לשוני גדול בין המרכזים היהודיים השונים. את יהודי בבל, שישבו במקומם כבר בימי בית שני, שימשה כשפת יום-יום הארמית הבבלית, את יהודי תחום ביזנטיון - היוונית, וכן שימשו פסיפס של לשונות וניבים בשאר התפוצות - כדוגמת איטליה, צפון אפריקה, ספרד, צרפת ואשכנז - את הקהילות שהלכו ונתהוו למן התקופה הרומית-ביזנטית ובמהלך ימי הביניים. כחלק מתהליך השערוב, הפכה הלשון הערבית על ניביה השונים לשפה המדוברת בכל אזורי הכיבוש הערבי.

שוני משמעותי, ולעיתים גדול ביותר, בתחום הצומח והחקלאות קיים בין ארץ-ישראל בתקופת המשנה ובין המציאות בתקופתם ומקומם של הפרשנים השונים. היקף החקלאות והמגוון החקלאי בארץ-ישראל הצטמצמו באופן הדרגתי לקראת סוף התקופה הביזנטית וכן בתקופה הערבית הקדומה.⁴ במקביל, עם הכיבוש הערבי ניתן לראות גידול מסוים במגוון החקלאי באמצעות מינים שהובאו מן המזרח וקנו אחיזה בארץ-ישראל ובסביבותיה.⁵ אם כן, אפילו בארץ-ישראל עצמה שונה הייתה תמונת החקלאות בימי הביניים מזו שבתקופת המשנה. השוני בולט הרבה יותר בתפוצות השונות, שבהן שונה הפלורה הטבעית והחקלאית המקומית מזו של ארץ-ישראל, וביתר שאת באזורים מרוחקים, הנמנים עם חבלים פיטוגיאוגרפיים שונים, כדרום ערב וצפון אירופה.

גורמים אלו - הלשוניים והבוטניים-חקלאיים - הם המעוררים ככל הנראה את הצורך כבר אצל המוקדמים שבחכמי התלמוד הירושלמי להציע זיהויים לשמות צמחים, שאך שנים לא רבות קודם לכן היו בשימוש בשפת היום-יום. והם, ודאי, המחוללים מגמה זו בעוצמה הולכת וגוברת אצל פרשנים מאוחרים יותר ורחוקים יותר.

ספר זה פורש לפני לומד המשנה את הזיהויים השונים אשר ניתנו לכל אחד מן הצמחים במשנה על ידי הפרשנים בתקופות השונות ובתפוצות השונות, מסביר אותם בקצרה, ומשייך כל אחד ואחד מהם אל הפרשנים שנקטו בו. הספר ערוך כלקסיקון של שמות הצמחים, בסדר האלף-בית, ובכל ערך של צמח, לצד המידע הנ"ל, מובא עיון קצר ובו ניסיון להצביע על תובנות שונות העולות מתוך מבט על כלל הזיהויים: מרכזיות של זיהויים מסוימים לעומת האחרים; היבטים משותפים לכלל הזיהויים או לחלקם; אפיון של זיהוי מסוים ביחס למקום מושבו של הפרשן שנקט בו, ועוד. כן מובאים בחלק זה זיהוייהם של חוקרי צמחי המשנה מן הדורות האחרונים.

4. עמר, גידולי, עמ' 27, 332.

5. שם, עמ' 334-336, וראה שם דיון בנושא וכן מקורות נוספים.

בספר אין ניסיון לדרג את הזיהויים השונים על פי מידת ההיתכנות שלהם, התאמתם להקשר במשנה וכד', מלבד במקומות שבהם ישנה בעייתיות ברורה בהתאמת הזיהוי - לדוגמה: זיהוי עם צמח עשבוני, כשההקשר במשנה מורה על עץ, או זיהוי עם צמח שהובא מן העולם החדש במאות השנים האחרונות - שאז מובא הדבר לידיעת הלומד. עם זאת, יכול הלומד להבין לא מעט, מתוך המידע הפרוש לפניו, בנוגע לזיהויים האפשריים של הצמח הנדון, ויש בידו האפשרות לבחון ולהעריך אותם - גם לאור זיהויי החוקרים המובאים בסמוך - ובכך יהיה הדבר לעזר עבורו בתלמודו.

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטור, שכותרתה: 'מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה - היווצרותה ומסירתה'⁶, וכן על עבודת תזה לתואר שני, שקדמה לה, שכותרתה: 'מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים'⁷. הספר שונה מן העבודות באופן הצגת הדברים, אשר מקל על הלומד, מציג את המידע הנחוץ לו באופן נגיש, ממעט במשא ומתן המחקרי (אשר בעבודות המחקר ניתן לו מקום רב), ומעבירו כמעט באופן מוחלט להערות. כמו כן כוללות עבודות המחקר חטיבה שלמה שעוסקת בחקר הפרשנות והמסורות מתוך עיון רוחבי בכלל הזיהויים, אשר אין מקומה בספר זה, ובעזרת השם תראה אור באופן נפרד.

להלן ביאור שני מונחי יסוד שבהם ייעשה שימוש תדיר במחקר המוצע:

א. המונח 'זיהוי' מתייחס לתופעה שבה נוקב אחד הפרשנים בשם של צמח בשפה כלשהי כדי לציין את זהותו של שם צמח המופיע במשנה. מקרים שבהם לא נוקב פרשן בשם של צמח, אלא מסתפק באפיון כללי שלו, בתיאור תכונותיו או בציון של קרבה או דמיון לצמח אחר, ייקראו 'זיהוי כללי' או 'תיאור'.

ב. המונח 'מסורת' מתייחס לתופעה שבה פרשנים שונים מציינים את אותו הזיהוי, ויש יסוד לשער כי זיהויו של המאוחר שבהם בא בעקבות זה של הקודם לו, או שבבסיס שני הזיהויים מקור אחד משותף. אמנם, לעיתים פרשן פלוני מביא דבריו של פרשן אחר בשם אומרם - ואז המסורת גלויה וברורה. אך על פי רוב אין הדבר כך, ואז יש לחקור אם אכן מסורת לפנינו, ולהבין את דרכי העברתה של מסורת זו.

6. אלבוים, מסורת.

7. אלבוים, כלאים.

אבטיח

האבטיח נזכר בתנ"ך פעם אחת, כאחד מן המינים אשר אכלו ישראל במצרים (במדבר יא ה). במשנה נזכר האבטיח כמה פעמים - בהלכות כלאים (כלאים א ח), בדיני תרומה ומעשר (תרומות ג א; שם ח ו מעשרות א ד ועוד), ובדיני טומאת אוכלין (עוקצין ב ג). כמו כן, נזכר בתוספתא ובמדרשים בהקשרים שונים (דמאי ב כג; תרומות ד ו ועוד, ספרא קדושים א). נזכר בתלמודים פעמים רבות.

הזיהוי

■ **אבטיח** (*Citrullus lanatus*) - צמח חד-שנתי שרוע ממשפחת הדלועיים, שפירותיו הגדולים מתוקים ועסיסיים. מוצאו באזורי הסוואנות של אפריקה. באזורנו מוכר גידול האבטיח במצרים העתיקה, ולאחר מכן ברחבי המזרח התיכון ואגן הים התיכון. אף

אבטיח

על פי שהפרי אוגר כמות מים גדולה, הוא גדל ללא השקיה בתנאי בעל. כך זיהו רס"ג בתפסיר, רש"י, רמב"ם, כפ"פ, המליצה ומכה"מ.¹

- שני זיהויים חריגים מופיעים אצל תפא"י במקומות שונים: **מלון** (*Cucumis melo*) - צמח מטפס או שרוע ממשפחת הדלועיים, קרובו של האבטיח, בעל פרי מתוק.² **סלק** אדום (*Beta vulgaris var. esculenta*) - ירק שורש ממשפחת הסלקיים.³

עיון

נראה כי הזיהוי של האבטיח המשנאי עם המין הנקרא בפינו 'אבטיח' מוסכם וידוע, וייתכן שלפיקך לא נזקקו פרשנים רבים לזהותו. יש להניח שהדבר קשור גם לקרבה שבין שמו הערבי של האבטיח לשמו העברי.⁴

עם זאת, יוצא דופן הוא תפא"י - שזיהה במקומות שונים עם מינים שונים - מלון וסלק אדום. ייתכן שבגלל ההקשר בכלאים, ראה צורך לזהות את האבטיח במשנה עם ירק שורש כלשהו, ואילו בשאר המקומות, כשנזכרו בסמוך מיני דלועים נוספים, זיהה עם המלון.

גם החוקרים מזהים את האבטיח שבמשנה עם האבטיח שלנו.⁵

הערות:

1. רס"ג, תפסיר (במדבר י"א ה): אלבטיך. להלן רמב"ם; רמב"ם (כלאים א ח ע"ב); קע; תרומות ח ו ע"ב; ש; מעשרות א ד ע"ב (שכא); אלבטיך (כך גם אצל אלג'אמע, ע"ב 8, ערך 'אבטיח') < بطيخ = *Citrullus lanatus* (עיסא, ע"ב 50, מס' 12; בדויאן, מס' 1060; רמב"ם ביאור, מס' 54); כפ"פ (ע"ב תפה): אלבטיך < לעיל רמב"ם; רש"י (קידושין מו ע"ב; עבודה זרה ל ע"ב); בודיקא < bodeke (צרפתית עתיקה) = 'אבטיח' (קטן לעזים, מס' 1369, 1856); המליצה (בהמ"ל): כרבוזה < خربزه (פר). *C. lanatus* (סטיינגאס, ע"ב 452); מכה"מ (בהמ"ל, תרומות ג): כרבוזה < לעיל המליצה.
2. תפא"י (תרומות ג א, פח ע"ב וכן במקומות נוספים): מעלאָנע < Melone (גר.) = *Cucumis melo* (מלון).
3. תפא"י (כלאים א ח, מט ע"א): ראָטהע ריבע < Rote Rübe (גר.) = *Beta vulgaris* (סלק). מסתבר כי מדובר בזן 'סלק אדום' שמגדלים אותו לצורך האשרוש המעובה האדום.
4. יש לציין כי بطיח משמש גם כשם קיבוצי הכולל בין השאר את המלון (רמב"ם ביאור, מס' 54). עם זאת, סביר להניח כי כאן הכוונה למין הספציפי *Citrullus lanatus*.
5. פליקס כלאים, ע"ב 52 (סינונים של *C. colocynthis*); לעף, פלורה, IV, ע"ב 69; פלדמן, משנה, ע"ב 156.

אגסים

שזיף אירופי

אגס תרבותי

האגסין נזכרו שלוש פעמים במשנה, תמיד כחלק מרשימה של מינים הדומים זה לזה, ובסמוך ל'קרוסטמילין' (ע"ע): לעניין דין הכלאים (כלאים א ד), לעניין מועד חיוכם במעשר (מעשרות א ג) ובהקשר של דיני הטומאה (עוקצין א ו). האגסין לא נזכרו בתוספתא ובמדרשים, אך נזכרו בתלמוד הירושלמי כמה פעמים (כלאים א ד; תרומות יא ד ועוד).

הזיהויים

■ **שזיף אירופי** (*Prunus domestica*) - השזיף המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הורדיים, שמוצאו מאזור הקווקז. פירותיו סגלגלים או עגולים, מתוקים וחמצמצים. מתאימים למאכל כפרי טרי או מיובש. בחורש בצפון הארץ גדל מין הבר **שזיף הדוב** (*P. ursina*). כך זיהו כנראה רס"ג, רנהא"י, רנהא"י פ"א, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, אלג'אמע ומוה"ע.¹

■ **אגס תרבותי** (*Pyrus communis*) - האגס המוכר לנו. עץ פרי ממשפחת הורדיים. מוצאו של האגס התרבותי מאיראן. בחורשים בארץ גדל מין הבר **אגס סורי** (*P. syriaca*), שהינו אחד ממיני

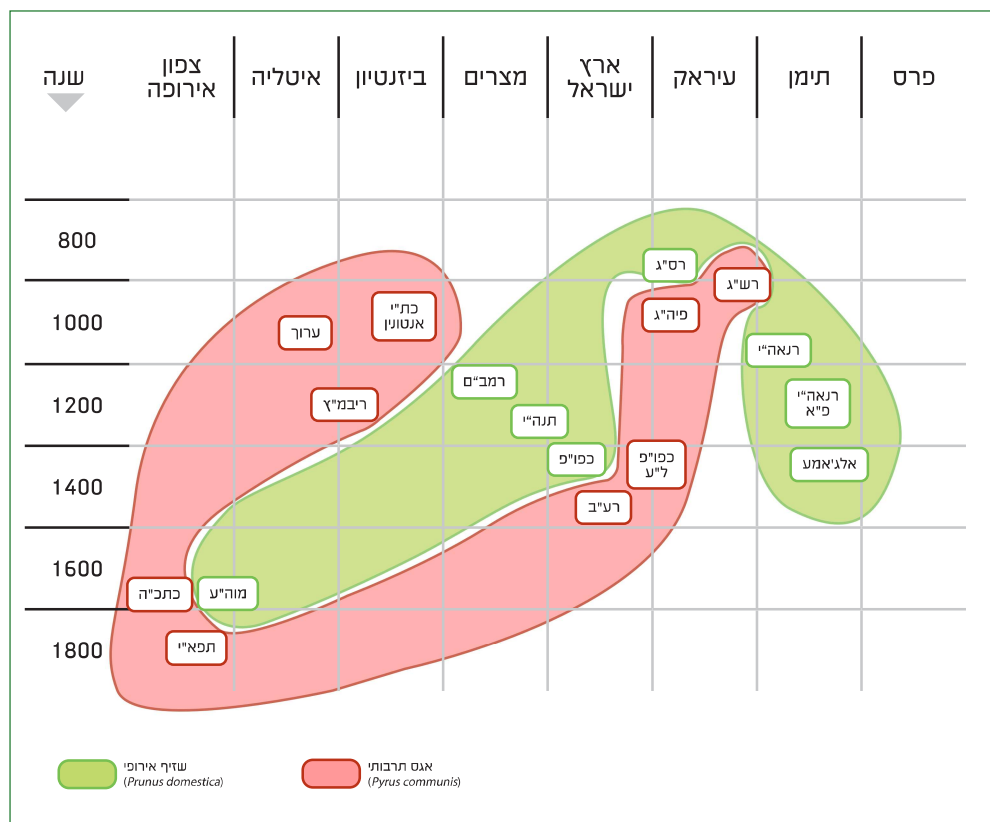
הבר מהם פותחו זני תרבות, ועד היום משמש ככנה לאגס התרבותי. כך זיהו כנראה רש"ג, פיה"ג, כת"י אנטונין, כפ"פ ל"ע, ערוך, ריבמ"ץ, רע"ב, כתכ"ה ותפא"י.²

עיון

שתי מסורות לזיהוי האגסין, ונראה כי שתיהן קשורות לשם הערבי שהביאו המתרגמים: 'אגאץ', 'אנגאץ' וכדומה. שם זה הובא ככל הנראה עקב הקרבה לשם העברי, אלא שמשמעותו שונה באזורים שונים.

נראה כי בעיראק הכוונה היא לשזיף האירופי,³ וכך יש להבין את רס"ג. רנאה"י הולך כאן בעקבות זיהויו של רס"ג. רמב"ם מזהה בשלושה מקומות את האגסין עם 'אגאץ', ובאחד המקומות מוסיף כי בפי ההמון נקרא 'ברקוק'. על פי מילונו של עיסא נפוץ שם זה של השזיף האירופי במערב ובמצרים⁴ - האזורים שבהם פעל רמב"ם.

רש"ג, שאף הוא מזהה עם 'אגאץ' כותב בפירוש כי בעיראק שמו של האגס הוא 'כמתרי',

ועל כן ברור שכוונתו לאגס התרבותי. אם כן, ה'אג'אץ' הנזכר אצלו הוא שמו של האגס התרבותי באזור אחר. הסיבה לכך שהקדים שם זה לשם המקובל במקומו היא כנראה הקרבה לשם העברי, שאמורה לחזק את הזיהוי. ואכן, באזור ארץ ישראל מקובל היה לקרוא בשם זה גם לאגס תרבותי.⁵ מסורת זו מופיעה גם אצל פיה"ג וכפ"פ ל"ע, וכן אצל הפרשנים האירופים - הערוך, ריב"מ, כת"י אנטונין, כתכ"ה ותפא"י.⁶

החוקרים מסכימים עם הזיהוי של האגסין כאגס תרבותי.⁷

הערות:

1. רס"ג (עמ' 192 115): אלאג'אץ' [כך פירש גם באגרונ: אג'אץ' (רס"ג אגרונ, עמ' 180)] < إجلص משמש בשתי משמעויות, ייתכן על פי בידול גיאוגרפי: *Prunus domestica* (עיסא, עמ' 149, מס' 1; בדויאן, מס' 2842; אבן אלביטאר, תפסיר I, מס' 130 ובמהדיר: חסין וקאסם, מס' 44 - ושם إجلص, דינסמור ודלמן, מס' 660 - ושם إجلص) ו-*Pyrus communis* (עיסא, עמ' 151, מס' 13, שם נזכר כי זהו שמו בפי תושבי 'אלשאם'). סביר יותר כי הכוונה כאן ל-*Prunus domestica*, מכיוון שאת 'קרוסטמלין' מפרש רס"ג 'אלכמתרי', המזוהה בוודאות עם *Pyrus communis* - וראה להלן רש"ג; רנאה"י (עמ' 30; עקצין עמ' 5): אלאנגאץ' < إنجاص, בדומה ל-*إجلص* משמש גם הוא באותן שתי המשמעויות שנזכרו לעיל. גם כאן, כמו אצל רס"ג, סביר כי הכוונה ל-*Prunus domestica*, מאותה הסיבה; רנאה"י פ"א (עמ' 32): אלאנגאץ' [כך גם במילון מהר" טובי] < לעיל רנאה"י. גם כאן סביר כי הכוונה ל-*P. domestica* [מכיוון שלפירוש רנאה"י פ"א אוריינטציה תימנית ברורה, יש להבין כך את 'אנגאץ' (קאפח, מחברת, עמ' 68; ווד, תימן, עמ' 138. אומנם אצל עיסא, עמ' 151, מס' 13 נראה אחרת). את 'קרוסטמלין', בן זוגו של 'אגס' במשנה, מפרש רנאה"י פ"א 'אלברקוק'. برقوق מזוהה בדרך כלל גם כן עם *Prunus domestica*, ולכאורה, היה צריך לזהות כאן את 'אנגאץ' דווקא עם *Pyrus communis* (בהנחה שאין מדובר כאן בשני זנים של אותו המין). אך במקומות מסוימים, ביניהם בתימן, برقوق מזוהה דווקא עם *Prunus armeniaca* (=משמש. קאפח, מחברת, עמ' 32; ווד, תימן, עמ' 137), ועל כן בהחלט ניתן לזהות כאן את 'אנגאץ' עם *Prunus domestica* (כך הזוג 'אגסים-קרוסטמלין' מזוהה כאן עם השזיף והמשמש שלנו, וכלל לא עם האגס). נוסף על כך, מזוהה 'עוזרר' (במשנתנו ובמשנה דמאי א א) לפי רנאה"י פ"א עם 'ענזרוד'/'ענברוד', אשר לפי ר"י קאפח זהו *Pyrus communis* (קאפח, מחברת, עמ' 57. וע"ע 'עוזררים'); רמב"ם (כלאים א ד, עמ' קסט): אלאג'אץ', וידוע בפי ההמון אצלינו בשם אלברקוק [כך מצטט גם תנחום הירושלמי, עמ' 24, ערך 'אגס', וכך גם אצל אלג'אמע, עמ' 8, ערך 'אגסים'] < برقوق=*Prunus domestica* (עיסא, עמ' 149, מס' 1, שם נזכר כי זהו שמו במצרים ובמצר'ב; בדויאן, מס' 2842. רמב"ם נוקב אומנם גם בשם 'אג'אץ', אשר הינו דו-משמעי, אך במקרה זה ברור למה כוונתו, שהרי برقوق מזוהה עם *Prunus domestica*, וכך גם אצל רמב"ם עצמו בביאור שמות הרפואות, שם מובאים שמות נוספים - عيون البقر; شاهلوك; شاهلوج, המזוהים בוודאות עם *P. domestica* (רמב"ם ביאור, מס' 14). אומנם, במקומות מסוימים برقوق הוא שמו של *Prunus armeniaca* (=משמש), כך בספרד ויוון (עיסא, עמ' 17, מס' 148) וכך בתימן (קאפח, מחברת, עמ' 32, ווד, תימן, עמ' 138), אך לא סביר שלכך התכוון רמב"ם; (מעשרות א ג עמ' שכ; עקצין א ו עמ' תשכג): אלאג'אץ' < לעיל רס"ג; כפ"פ (עמ' תפב): אלברקוק < לעיל רמב"ם; (עמ' תשסד): אגאס < לעיל רס"ג. זהו ל'אגאץ'. חילוף צ/ס (=תרקיק') קיים בערבית יהודית, וייתכן שכאן הוא נובע גם מהשם העברי 'אגס'. עיין לעיל בדיון על הרמב"ם. על פי זה, נראה כי גם אצל כפ"פ יש לזהות את 'אגאס'

דווקא עם *Prunus domestica*; מוה"ע (שם): לדעתי הוא הפרי הנקרא בל' ישמעאל אגס והוא רך מלא מיץ ובתוכו גרעין ארוך וכשהוא יבש וצמק יועיל לשלשל... [ובח"ו, עמ' 450, ערך 'פריש' תיאר את ה'אגס' כפרי מלא מיץ ובתוכו פרי כמו שקד קטן] > זהו תיאור המתאים ל- *Prunus*, אשר לו גלעין אחד מוארך [כך בזנים האירופיים (בניגוד לזנים היפניים שבהם הגלעין קצר יותר - קובץ שזיף, עמ' 312)], ובוודאי לא ל- *Pyrus*, אשר לו כמה גרעינים קטנים. נראה כי כאן חולק מוה"ע על בוכסטורף שמזהה אותו עם *Pyrus communis* (בוכסטורף, לקסיקון I, עמ' 14).

2. רש"ג (עמ' 175, ש' 19): אגאץ ובאלעראק יס' כמתרי (=אגאץ, ובעראק נקרא כמתרי) < كمشري = *Pyrus communis* (עיסא, עמ' 151, מס' 13; בדויאן, מס' 2893; אבן אלביטאר, תפסיר I, מס' 123 ובמהדיר. במקרה זה ברור כי יש לזהות את 'אגאץ' דווקא עם *Pyrus communis*); פיה"ג (עמ' 140, 3): קומותרי < לעיל רש"ג; כת"י אנט (עמ' 71, 15): $\alpha\pi\iota\delta\iota\alpha < \alpha\pi\iota\delta\iota\alpha$ pear/pear-tree (לידל וסקוט, עמ' 981); כפ"פ ל"ע (עמ' תשמד): אלאגאס ויקראו אלכמתרי < לעיל רש"ג ובהערה; ערוך (ח"א עמ' 25, ערך 'אגס'): בלשון לע"ז פירא בלשון ישמעאל איגאס < pera/pero (איטלקית) *Pyrus communis* (בדויאן, מס' 2893); ריבמ"ץ (עמ' עח): לעז פירא ובלש' ערבי איגוס < לעיל ערוך; רע"ב (כלאים א ד): בערבי אגאס ובלע"ז פיראש < לעיל ערוך; כתב"ה (דף ד ע"א): מין פרי נקרא ב"ר [=בלשון רומי] פירוס. בל' [=בלשוןנו] פיראס < pyrus (לט.) pera=(ספ.) *P. communis* (אורוזקו, מילון, עמ' 584); תפא"י (כלאים א ד, מח ע"ב): בירן < birne (גר.) *P. communis* (גרים, מילון, כר' 2, עמ' 40).

3. חסין וקאסם, מס' 44.

4. עיסא, עמ' 149, מס' 1. גם רמב"ם עצמו מוסיף כי برفوق הוא השם הנפוץ במערב (רמב"ם ביאור, מס' 14).

5. עיסא, עמ' 151, מס' 13, לדבריו اجاص/انجاص הוא שמו של *Pyrus communis* ב'אלשאם'/סוריה'. אצל דינסמור ודלמן מופיע انجاص כ-*Pyrus communis*, ו-اجاص כ-*Prunus domestica* (דינסמור ודלמן, מס' 660, 672), וחזוק לכך ניתן לראות אצל כפ"פ (עמ' תשסד): פירוש אגסים אגאץ [וכבר פירשנו שכוונתו לשזיף שלנו], קרוסטמלין אנגאץ והוא כמתרי [וברור שמתכוון לאגס שלנו]. לאור הדברים, ניתן לשפוך אור גם על פירוש כפ"פ ל"ע, שמבוסס בבירור על רש"ג. הוא מביא את שני השמות 'אגאס' ו'כמתרי' כשמות נרדפים, ללא אזכור מקומות. באופן פשוט, נראה כי השם הראשון הוא המקובל במקומו של הכותב - ככל הנראה ארץ ישראל (יש לציין כי לפי רמב"ם זהו שמו דווקא במערב - רמב"ם ביאור, מס' 187), ואילו השני נזכר בעקבות זיהויו של רש"ג (וייתכן כי גם הוא היה מקובל בארץ ישראל - החי והצומח, 12, עמ' 108, אך לא נזכר אצל דינסמור ודלמן). כך ניתן לומר כי פירוש כפ"פ ל"ע הינו אינטרפרטציה ארץ-ישראלית לפירושו של רש"ג.

6. ביטוי מאוחר יותר למסורת זו ניתן למצוא במקורות הבאים: ספר אור זרוע (מאה 13, אשכנז) ח"א - הלכות כלאים סימן רנו; חידושי הרשב"א (מאה 13-14, ספרד) מסכת ברכות דף לח עמוד ב; הלכות קטנות לרא"ש (מאה 13-14, אשכנז-ספרד) (מנחות) הלכות כלאים סימן ב. באחד המקורות יש זיהוי ישיר, באחרים ניתן להסיק באופן עקיף.

7. לעף, פלורה, IV, עמ' 69; פליקס, כלאים, עמ' 93; פלדמן, משנה, עמ' 94-97.